

Вікторія Венгерська,

*доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри історії України*

Житомирського державного університету імені Івана Франка

АНТИСЕМІТИЗМ ТА ЙОГО ВПЛИВ НА ОСОБЛИВОСТІ ПАМ'ЯТІ ПРО ЖЕРТВИ НЕДЕМОКРАТИЧНИХ ПОЛІТИЧНИХ РЕЖИМІВ

Виникнення та посилення авторитарних і тоталітарних політичних режимів пов'язувалось зі значними політичними змінами та ментальними зсувами, які мали відношення до результатів Першої світової війни. Кардинально протилежні ідеологічні доктрини – комуністична (як прояв крайньої лівої ідеології) та нацистська (як втілення радикальних правих поглядів) – мали одну спільну рису – антисемітизм. Проте він не став породженням виключно нацистських чи радянських політичних практик, оскільки визрівав у надрах зруйнованих імперій.

Одна з перших масових хвиль антисемітизму припадає на початок 80-х рр. XIX ст. Це явище набуло загальноєвропейського характеру. Першими оголосили черговий «похід» проти євреїв у Німеччині, висунувши гасло «Жид гряде», оскільки в її економічному житті євреї відігравали помітну роль. Суттю нової фобії, модернізованого варіанту антисемітизму став страх перед втратою економічних позицій, за якими, гіпотетично, могли потягнутися наступні неминучі втрати¹. Наступна хвиля, яка знайшла прояв у погромах й була викликана наслідками економічної кризи, припадає на початок XX ст. Революція 1905 р. в Російській імперії, причиною якої, крім економічної, стала й політична криза, знову перетворила євреїв на «цапа-відбувайла» й спровокувала погроми. В умовах загострення зовнішньополітичної ситуації напередодні Великої війни актуальним стає пошук внутрішніх ворогів. Єв-

---

¹ Миллер А. Еврейский вопрос в политике властей и русском общественном мнении [Электронный ресурс]. – Серия: «Публичные лекции». – Режим доступа : www.polit.ua

реї ідеально «вписувались» у цю категорію. У чорносотенній пресі, виступах депутатів від монархічних партій з особливим ентузіазмом була підхоплена ідея ритуального вбивства православного хлопчика Андрія Юшинського прикажчиком київського цегельного заводу М. Бейлісом. Справа мала широкий резонанс у всьому світі, стала предметом активного обговорення на сторінках російської та зарубіжної преси.

Початок Першої світової війни пов'язується з черговою хвилею антисемітизму. Із серпня 1914 р. території, які традиційно в умовах Російської імперії входили до складу межі осілої євреїв (значна частина прикордонних земель Правобережної України), отримують статус прифронтових. Цей факт автоматично вніс корективи у щоденні практики мешканців містечок та сіл, призвів до змін у складі їх населення. Війна вимагала загострення патріотичних почуттів, які мали підігріватись наявністю не лише зовнішнього, а й внутрішнього ворога. До цієї категорії разом із німцями потрапляють і євреї, що склали більшість населення міст і містечок Правобережжя. Виселення євреїв (як потенційно небезпечних категорій населення) із прифронтової смуги перетворюється на одну із нових дискримінаційних практик російської влади в умовах війни. Мешканців традиційно поліетнічних населених пунктів починають переконувати у «ворожості» та «потенційному зрадництві» місцевих євреїв. Ситуація призводить до погромів, які наберуть масового характеру наприкінці війни. Період з 1917 по 1921 рр. став черговим у низці випробувань, які випали на долю східноєвропейського єврейства в ХХ ст.

Початок реалізації політики коренізації у квітні 1923 р. пов'язувався з кардинальними змінами в національній політиці радянської влади, яка в якості «двох кроків назад» пішла на значні поступки національним громадам. У першу чергу це стосувалося включення представників корінного населення радянських республік і автономій в органи місцевого партійного керівництва й надання офіційного статусу їх національним мовам. Проте період «загравання» з національними громадами виявився нетривким. На кінець 1920-х рр., час, коли в Радянському Союзі цілком однозначно окреслюється формування тоталітарного політичного режиму, згортаються всі попередні програми як в економічній сфері, так і в галузі національної політики, тоталітаризм вимагав уніфікації.

Прихід до влади в Німеччині націонал-соціалістів на чолі з А. Гітлером позначений проголошенням антисемітизму офіційною політикою держави. У 1935 р. приймається серія законів, які позбавляють євреїв німецького громадянства та забороняють їм обіймати посади в державному апараті. Від цього часу під заборону потрапляють змішані шлюби. Початком «остаточного вирішення єврейського питання» та Голокосту традиційно вважаються події, що увійшли в історію під назвою «кришталеві ночі» – погрому, який було влаштовано проти євреїв у Німеччині та частині Австрії 9–10 листопада 1938 р. Вже з наступного року на території Німеччини з'являються перші гетто.

Тридцять роки в Радянському Союзі також пройшли під знаком терору. Значна кількість євреїв, державних, партійних, військових діячів, представників творчих професій, яких запідозрили у потенційній нелояльності до комуністичного режиму, були репресовані. У міжвоєнний період в Україні з політичних мотивів було засуджено 264 тис. євреїв, ще 87 тис. проходили за різними кримінальними справами. 70 тис. дорослих і 35,9 тис. членів сімей засуджених євреїв – «ворогів народу» були вислані за межі України². Характерною рисою суспільного життя в СРСР другої половини 1930-х рр. стала прихована боротьба сталінського керівництва проти «єврейського засилля» – поступове обмеження чисельності євреїв у складі органів державної та партійної влади, силових структур.

Голод 1932–1933 рр. торкнувся усіх мешканців українських сіл, а також єврейських містечок. Оскільки цей факт не зовсім вписувався у сформований (особливо в період президентства В. Ющенка) канон української історії, в якому Голодомору відводилось важливе місце як факту геноциду етнічних українців, про жертви з боку представників інших етнічних груп воліли не згадувати. Хоча практично в кожному із інтерв'ю, які були записані представниками фонду Шоа в 1990-х рр. в містах Правобережної України, згадується той страшний час і явище, яке не оминуло і єврейські родини. У Житомирі на єврейському цвинтарі на початку 2000-х рр. був встановлений пам'ятний знак на честь загиблих під час голоду українців та євреїв. Проте про його існування, окрім вузького кола фахівців, у місті практично ніхто не знає. Жодного разу від моменту його встановлення представники місцевої влади не включали відвідування постаменту до обов'язкових комеморативних ритуалів, приурочених до чергових дат вшанування жертв репресій та геноцидів. Розміщення пам'ятника у найбільш віддаленій частині цвинтаря також ускладнює доступ та поширення інформації про нього навіть серед відвідувачів кладовища, яких з кожним роком стає все менше.

Найбільші випробування, що випали на долю єврейського народу, пов'язані з Другою світовою війною. Голокост, або Катастрофа, – одна з найбільш жахливих сторінок в історії людства, визнана міжнародним співтовариством геноцидом єврейського народу. У вироків Нюрнберзького трибуналу було озвучено кількість жертв Шоа – 6 млн євреїв Європи³.

Серед відносно нових інструментів історичної науки, використання яких дозволяє максимально «зануритися» в реалії радянського довоєнного і повоєнного періоду, особливе місце належить усній історії. Вона відображає осо-

---

² Большой террор (1936–1939 гг.) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.eleven.co.il/article/15416#08>

³ Ференц Б. Холокост и Нюрнбергский процесс [Электронный ресурс] / Б. Ференц // *Хроника ООН*. – Выпуск XLII, № 4. – декабрь 2005 г. – февраль 2006 г. – Режим доступа : <http://www.un.org/ru/holocaustremembrance/nurnberg/>

бливості пам'яті та пам'ятання різних історичних періодів, на які, безумовно, нашаровувались різноманітні впливи, перш за все ідеологічні. Заслуга у формуванні архіву усної історії євреїв колишнього Радянського Союзу з особливим акцентом на період війни й Голокосту належить Інституту візуальної історії та освіти Фонду Шоа Університету Південної Каліфорнії (США)⁴. Як правило, зміст інтерв'ю охоплював усе життя респондентів, тому серед свідчень української колекції є кілька сотень, що містять інформацію про Голод 1932–1933 рр. і післявоєнний період. Інститут Фонду Шоа почав проводити інтерв'ю в Україні в жовтні 1996 р. За спогадами свідків, евакуація з містечок йшла жахливо, їх мешканців просто зрадили. Умови окупації, перебування євреїв у гетто, їх масове знищення надзвичайно негативно позначилося на суспільному ставленні до євреїв. Гетто як явище спорудило не лише мур із цегли, а й перетворило євреїв на ізгоїв, приречених на масове знищення. Сформоване під час війни й у післявоєнний період ставлення до євреїв як до нації приречених визначило подальший сплеск антисемітизму, який до того ж був підтриманий на офіційному рівні⁵.

У післявоєнний період Радянський Союз фактично відіграв вирішальну роль у визнанні правомірності створення держави Ізраїль у 1948 р. Однак цей акт носив суто політичний характер, який був спрямований проти Великобританії та її арабських союзників⁶. Існування держави Ізраїль гіпотетично могло вирішити й питання із радянськими євреями, більшість яких сприймалась радянською владою потенційно небезпечними сіоністами та буржуазними націоналістами. Одночасно на побутовому рівні активно поширювалася інформація про можливе виселення мільйонів євреїв до Біробіджану, столиці проекту, якому так і не судилося бути реалізованим в умовах радянського тоталітаризму – єврейської автономної області.

Підтвердженням антисемітської суті сталінізму став терор, у черговий раз спрямований проти євреїв, що знаходив прояв у закритті єврейських шкіл та театрів, арештах політичних діячів і працівників освіти й культури. Небачений розмах антисемітизму, незважаючи на створення під час війни Єврейського антифашистського комітету (ЄАК) на чолі з С. М. Міхоелсом, у післявоєнний період з подачі Й. Сталіна отримав своє продовження. Було проголошено новий напрям боротьби – не з побутовим антисемітизмом, а зі

---

⁴ Центр візуальної історії Малах (Прага, Чехія). USA Shoah Foundation the Institute for Visual History and Education.

⁵ Хандрос Борис Наумович, інтерв'ю від 22 січня 1997 р., Київ; Бельцер Файна Яківна, інтерв'ю від 1 листопада 1996 р., Одеса; Абрашидова Бела Володимирівна, інтерв'ю від 12 листопада 1996 р. та ін. // Центр візуальної історії Малах (Прага, Чехія). USA Shoah Foundation the institute for Visual History and Education.

⁶ Медведев Ж. Сталин и евреи [Електронний ресурс] / Ж. Медведев. – Режим доступу: <http://jul-777.forum2x2.ru/t2395-topic>

значно більшою «загрозою» – єврейським буржуазним націоналізмом. Документи органів радянської безпеки красномовно свідчать про сприйняття ними українських націоналістів, німецької агентури і «сіоністських елементів» як явищ одного порядку.

Націоналізм (виключно «буржуазний»), дозволений в помірних дозах на початковому періоді війни, вважався злочинним за визначенням на етапі її завершення. «Соціалістичний» сталінський проект передбачав не лише створення безкласового, але й безнаціонального суспільства. Пріоритетом у національній політиці стає асиміляція, яка в марксистській теорії трактувалась як об'єктивне і тому прогресивне явище. Організація громадської панахиди в пам'ять жертв Бабиного Яру в Києві восени 1944 р. трактувалась як прояв єврейського буржуазного націоналізму та сприймалася виключно як ворожа провокаційна акція. Війна ще не закінчилася, а пам'ять про Голокост уже намагалися стерти.

Ідея встановлення пам'ятника на території Бабиного Яру народилася одразу після завершення війни. Архітектором А. Власовим та художником Б. Овчинниковим були створені його ескізи та проект. Проте початок нової антиєврейської кампанії посилив тенденції до «забування» про трагедію через її замовчування. Після смерті Й. Сталіна ситуація фактично не змінилась. У 1959 р. киянин, письменник-фронтвик В. Некрасов спробував привернути увагу громадськості до проблеми та знову закликав встановити пам'ятник жертвам геноциду замість стадіону, який планувалось спорудити на місці трагедії. Представники єврейської громади Києва щорічно вшановували пам'ять загиблих, що попри закритість Радянського Союзу не могло не привернути до себе увагу представників інших держав. У таких умовах Міністерство культури України змушене було організувати конкурс на створення проекту пам'ятника у Бабиному Ярі. У 1976 р. поблизу Бабиного Яру з'явилася типово радянська за формою та змістом помпезна композиція, яка фактично не відображала сутності трагедії. Про факт знищення євреїв не згадувалось, йшлося виключно про «мирних громадян» та військовополонених. Подібне формулювання залишалось єдиною можливим у радянських умовах перманентної боротьби з «буржуазним» націоналізмом у будь-яких проявах. Уже після розвалу Радянського Союзу, як правило на кошти та з ініціативи самих євреїв, які дивом вцілили у ті страшні часи, почали зводитися пам'ятні знаки і меморіали.

Підводячи підсумки, підкреслимо, що в умовах функціонування перехідних політичних систем, у процесі усталення нового національного канону історії України, виникла парадоксальна ситуація, пов'язана із привласненням пам'ятання та встановленням «монополії» на місце «жертви». Йдеться про ще одну сторінку історії тоталітарного періоду – голоду 1932–1933 рр. Формально демократична політична система, уособлена відповідними владними

інституціями, відмовляла у праві існування іншої пам'яті про ці події, що знаходило підтримку й на рівні загального сприйняття. Щодо імперій, зазначу, що вони використовували фінансовий та інтелектуальний потенціал багатой і освіченої частини євреїв. Асиміляція цієї частини єврейства відповідала потребам континентальних імперій. Одночасно імперська влада та правомонархічні кола робили все для дискредитації іншої частини євреїв, перетворення їх в народ-ізгой. Авторитарні та тоталітарні режими не відносили інтелект людини до базових цінностей, євреї як представники більш освічених категорій населення у державах компактного проживання були потенційною загрозою системам, у яких посередність виступала базовим критерієм успішності. Факт асиміляції із державними націями, на жаль, не зміг перетворити євреїв на «своїх» в умовах функціонування авторитарних та тоталітарних режимів. Знищення євреїв Східної Європи нацистами виправдовувалось необхідністю боротьби з комунізмом як найбільшим злом, до створення та розвитку якого (в доктринальному та практичному сенсі) мали відношення євреї. Одночасно ідеологи націонал-соціалізму виправдовували свої дії боротьбою за «чистоту раси». Антисемітизм радянського зразка пояснювався боротьбою із буржуазним націоналізмом, найгіршим виявом якого проголошувався сіонізм. Подібна ситуація в умовах Радянського Союзу призводила до замовчування інформації про геноцид євреїв, що з часом, за задумом радянських ідеологів, разом із фізичним відходом очевидців подій Голокосту мало стимулювати його «забування».